

Vertrouwen

Ter inleiding

Soms duiken begrippen op tal van plaatsen tegelijk op — zomaar ineens, lijkt het wel. Vertrouwen, *trust*, bijvoorbeeld. Weliswaar schreef Niklas Luhmann er vijfendertig jaar geleden al een boek over (Luhmann 1968), de laatste pakweg tien jaar is er een ware hausse aan publicaties verschenen binnen de sociale theorie over vertrouwen als basis voor sociale orde en cohesie (bijvoorbeeld: Giddens 1991, Misztal 1998, Sztompka 1999, Hartmann en Offe 2000). Maar ook elders doet dit begrip het kennelijk goed: in de sociaal-economische theorie (Fukuyama 1996 over *trust-societies*), de bedrijfskunde (Noo-teboom 2002), de ethiek (Baier 1986 en 1994) en zelfs in de wetenschapstheorie en -geschiedenis (Porter 1995 en Shapin 1994 over de nauwe samenhang tussen waarheid en vertrouwen, *truth and trust*). En dan is er natuurlijk nog de politieke theorie. Hier waren we al veel langer bekend met de antipool van vertrouwen — in de welbekende definitie van democratie als georganiseerd wantrouwen. Maar zelfs in de politieke theorie lijkt de slinger nu de andere kant op te slaan: tal van auteurs besteden inmiddels uitvoerig aandacht aan persoonlijke en/of institutionele vertrouwensrelaties als voorwaarde voor (én als resultaat van) democratie en *civil society* (bijvoorbeeld Barber 1983, Warren 1999, Ankersmit en Te Velde 2003). De conclusie moge duidelijk zijn: *trust is a booming concept*.

Wat steekt daarachter? Waarom is het spreken in termen van vertrouwen opeens zo populair? En wat doet dat begrip — conceptueel, theoretisch, maar ook praktisch en kennispolitiek — in die diverse contexten? Waarop is het een reactie? En welke nieuwe thema's zet het op de agenda ... in beschrijvende, verklarende en normatieve zin? Dat zijn achterliggende vragen voor dit themadeel over vertrouwen. En toch zullen die vragen, een tijdschrift voor empirische filosofie eigen, niet in deze reflexieve vorm aan de orde gesteld worden. Integendeel, hier worden een aantal concrete problemen besproken waar vertrouwenskwesaties in het geding zijn — duidelijk traceerbaar in tijd en ruimte en derhalve empirisch onderzoekbaar: de rol van NGO's in de civiele samenleving (De Wilde), de (in)stabiliteit van 'het groene front' (Breeman), de verdiensten van media-affaires voor de politiek (Marres) en de organisatie en legitimatie van vertrouwen in bevolkingsonderzoek naar borstkanker (Boenink). Ter inleiding daarom een aantal meer algemene overwegingen bij het thema.

Met de begrippen 'vertrouwen' en 'wantrouwen', zo is vaker opgemerkt, is iets merkwaardigs aan de hand. Op het eerste gezicht lijken het tegenpolen: meer vertrouwen impliceert minder wantrouwen; en een toename van wantrouwen (in personen, in

instituties) ondermijnt de vertrouwensbasis van intermenselijke relaties en maatschappelijke verhoudingen. Alsof het communicerende vaten zijn. En toch is dat niet het geval. Kijk maar naar de politiek. Democratie als georganiseerd wantrouwen vereist stabiele instituties, die van de rechtsstaat bijvoorbeeld, waarop men kan vertrouwen bij het uitoefenen van zijn/haar democratische rechten. En omgekeerd kan vertrouwen in de politiek alleen verkregen worden als de mogelijkheid om stem te geven aan wantrouwen institutioneel gegarandeerd is. Of kijk naar de wetenschap: waarheid kan alleen worden bereikt door onwaarheid te ontmaskeren, aldus Popper. En dat ontmaskeren doen we weer op basis van geaccepteerde achtergrondkennis — dat is kennis waar we, in ieder geval *for the time being*, vertrouwen in stellen. Ook inzake wetenschap is vertrouwen dus mede afhankelijk van de mate waarin de resultaten ervan aan kritiek, dat wil zeggen aan geïnstitutionaliseerde processen van wantrouwen, onderhevig zijn (geweest). En die kritiek vooronderstelt op haar beurt geaccepteerde kennis. Het is net als met Wittgensteins (1970) opmerkingen over twijfel en zekerheid: twijfel kan alleen worden geuit in een context van zekerheid. En omgekeerd komen zekerheden, in de zin van verborgen, alledaagse routines, pas goed aan het licht als ze worden betwijfeld of ontkend — bijvoorbeeld door ze opzettelijk te doorbreken zoals etnomethodologen dat zo fraai deden in hun *breaching experiments*. Net zoals sociale cohesie een hot issue wordt in situaties waarin het daaraan ontbreekt, althans, men *dénkt* dat het daaraan ontbreekt, zo zou de zegetocht van het begrip ‘vertrouwen’ wel eens kunnen duiden op een (vermeend) gebrek eraan.

Complexiteit

Deze merkwaardige, welhaast dialectische relatie tussen vertrouwen en wantrouwen levert een mogelijke verklaring voor het feit dat het spreken over vertrouwen zo in de mode is, maar relativeert dat ook gelijk weer. Wat betreft die verklaring: als het inderdaad zo is dat spreken over vertrouwen vooral opgang doet in situaties van onzekerheid, dan zijn er gronden genoeg aan te wijzen voor de huidige populariteit van dat concept. De val van de Muur, het einde van de Koude Oorlog, de teloorgang van klassieke politieke ideologieën, multiculturalisme, de permanente zoektocht naar persoonlijke en collectieve identiteiten — al deze culturele veranderingen na ‘1989’, nog eens versterkt door ‘9.11’, ondergraven traditionele zekerheden en vanzelfsprekendheden. Voeg daarbij processen van globalisering (én lokalisering), alsmede allerlei ontwikkelingen op het gebied van wetenschap en technologie (zoals genetica, biotechnologie en ICT), en het aantal bronnen van onzekerheid neemt exponentieel toe. Het is deze postmoderne culturele context, door anderen getypeerd als ‘reflexieve moderniteit’ (Beck e.a. 1994), die een vruchtbare voedingsbodem biedt voor *trust-talk*. De vertrouwenskwestie is des te urgenter naarmate meer zekerheden van de moderne, industriële samenleving wankelen.

Maar laten we niet overdrijven en ook de andere kant van de medaille in ogen-schouw nemen: net als de roep om vertrouwen drijft op (vermeende) onzekerheden, zo

vooronderstelt wantrouwen allerlei zekerheden. In hoogontwikkelde welvaartsstaten kan men zich nogal wat twijfels, debatten, onenigheid en discussies veroorloven, juist omdat men weet dat tal van basale zaken gegarandeerd zijn: inkomen, onderwijs, huisvesting, mensenrechten, politieke vrijheden, wettelijke regels en bescherming, enzovoort. De wederzijdse afhankelijkheid van vertrouwen en wantrouwen werkt in beide richtingen. Reflexiviteit en postmoderniteit zijn tot op zekere hoogte ook luxeververschijnselen. Dat relativeert onmiddellijk ook al dat gepraat over vertrouwen als antwoord daarop.

Er is nog een ander verband tussen (post)modernisme en het thema vertrouwen. Luhmann beschouwde vertrouwen als mechanisme ter reductie van sociale complexiteit. Dat past bij zijn perspectief op de moderne samenleving: de steeds verdergaande differentiatie van sociale subsystemen (wetenschap, politiek, economie, cultuur, rechtspraak, enz.) maakt het netwerk van taakverdelingen en afbakeningen steeds complexer. In zo'n situatie van ingewikkelde afhankelijkheidsrelaties moeten we ervan op aan kunnen dat de bakker zijn brood bakt en de schoenmaker bij zijn leest blijft. Vertrouwen fungeert bij Luhmann als smeerolie van de moderne, sterk gedifferentieerde samenleving.

Meer postmoderne auteurs en theoretici van de reflexieve modernisering betwisten echter juist dat idee van differentiatie. Kenmerkend voor de hedendaagse globale kennis- en risicomaatschappij zou juist zijn dat die moderne constitutie met haar strikte verdeling van taken en verantwoordelijkheden tussen diverse instituties en experts niet meer functioneert. Zij percipiëren de vertrouwenskwesatie dan ook niet als panacee voor eventuele haperingen in het systeem, maar als uiting van het feit dat dat hele systeem van differentiaties niet meer werkt. De moderne constitutie zelf is volgens hen in het geding (zie onder andere Beck 1992, Latour 1994, Bauman 1991).

Neem bijvoorbeeld de gekkekoeienziekte (BSE). Natuurlijk, dat is een urgent probleem voor de politiek en voor politici. Maar het is ook een economisch probleem (de agro-industrie), een cultureel probleem (consumentisme), een technologisch probleem (biotechnologie), een probleem van gezondheidszorg (Creutzfeldt Jakob), een bestuurlijk probleem (het groene front) en een ethisch probleem (dierenrechten en -welzijn). Het is onmogelijk een helder onderscheid te maken tussen deze aspecten van BSE. Integendeel, de verwevenheid van al deze kwesties is typerend voor de complexiteit ervan. Vertrouwen in wederzijdse taakverdelingen doet die complexiteit niet reduceren. Die taakverdelingen en bijbehorende verantwoordelijkheden zelf staan hier ter discussie. Iedereen verwijst naar (of geeft de schuld aan) iedereen: politici, wetenschappers, boeren en hun standsorganisaties, de landbouwindustrie, consumenten, nationale en internationale beleidsorganen, controlerende lichamen, wettelijke instanties, enzovoort. Juist in zulke situaties is het niet duidelijk waar de taken en verantwoordelijkheden van de ene instantie beginnen en die van de andere ophouden. De zekerheden van de moderniteit zelf zijn hier niet meer te vertrouwen.

Als deze diagnose hout snijdt, dan heeft dat nogal wat consequenties. Niet alleen vertrouwensrelaties binnen traditionele subsystemen staan dan ter discussie (bijvoor-

beeld tussen burgers en politici, tussen arts en patiënt, tussen Openbaar Ministerie, rechters en advocaten, tussen journalisten en hun publiek, tussen wetenschappers onderling en leken), maar ook tussen die subsystemen en hun representanten: wetenschap en politiek, economie en wetenschap, politiek en rechtspraak, en ga zo maar door. Kortom, het veld van relaties van vertrouwen en wantrouwen is schier eindeloos en tegelijk hecht gewoven: het stellen van de vertrouwenskwestie in een specifiek samenlevingssegment laat de rest niet onberoerd.

Hybride netwerken

Met goed recht kan bovendien de vraag gesteld worden waarin we nu vooral ons vertrouwen stellen. Hoezeer bijvoorbeeld wetenschap en technologie in die post-, laat- of reflexieve moderniteit (ook wel aangeduid als ‘kennismaatschappij’, ‘technologische cultuur’ of ‘risicomaatschappij’) ook onderdeel zijn geworden van maatschappelijk debat en wantrouwen, de producten ervan vertrouwen we vaak meer dan onze medemens en hun instituties. We stellen vertrouwen in onze auto, in het elektriciteitsnetwerk, in calculators en computers, in combiovens met hun ingebouwde programma’s, in medische testen en wetenschappelijke en technologische standaarden. Als we mensen niet meer vertrouwen installeren we veiligheidssloten en alarminstallaties, vertrouwend op hun capaciteit om eventuele dieven buiten te sluiten. We stellen meer vertrouwen in professionele weersvoorspellingen dan in volkswijsheden betreffende de relatie tussen het gedrag van de mussen en de strengheid van de komende winter; niet omdat de weerman zelf beter te vertrouwen is dan onze buurman de vogelkenner, maar omdat de eerste deel uitmaakt van een uitgebreid netwerk van meetinstrumenten, statistieken, modellen en systemen, waar de tweede al deze krachtige wetenschappelijke en technologische bondgenoten ontbeert. We delegeren voortdurend vertrouwen en wantrouwen — naar andere mensen, maar ook naar niet-menselijke actoren. Sociale cohesie is niet alleen een kwestie van (vertrouwen in) gemeenschappelijke waarden en normen, een kwestie van gedeelde betekenissen, maar minstens zoveel een kwestie van (vertrouwen in) artefacten, machines, infrastructuren, standaarden, protocollen en hun geïmpliceerde functionaliteit in diverse handelingspraktijken (zie Pels e.a. 2002, Latour 2000, Knorr-Cetina 1997, Harbers en Koenis 1999). Met andere woorden: vertrouwen en wantrouwen zijn geen exclusief sociale categorieën in de traditionele, humanistische zin van ‘sociaal’. Vertrouwen kan niet worden beperkt tot intermenselijke, persoonlijke relaties; zelfs niet tot institutionele relaties. Integendeel, vertrouwen en wantrouwen worden ingezet over de volle breedte van de hybride netwerken waarin we leven en handelen.

Deze laatste uitbreiding van de vertrouwenskwestie, van mensen en hun instituties naar niet-menselijke actoren, roept ook allerlei normatieve en politieke vragen op. De ‘nieuwe onoverzichtelijkheid’ (Habermas 1985) is niet alleen een kwestie van toenemende sociale complexiteit, maar ook van materiële, technologische complexiteit; of beter: van complexiteit van die hybride netwerken. Behalve de vraag ‘Wie is verantwoordelijk voor wat?’ — dan wel het probleem van de ‘georganiseerde onverantwoordelijkheid’ (Beck 1993) — is dan ook de vraag ‘Wat is verantwoordelijk voor wie?’

relevant. Maar kan dat eigenlijk wel, niet-menselijke actoren verantwoordelijk stellen? En wat zou dat betekenen voor ons idee van verantwoording en controle — kernpunten toch van onze democratie waar kwesties van vertrouwen en wantrouwen om scharnierren?

Vragen genoeg. In dit nummer zullen ze, zoals gezegd, lang niet allemaal beantwoord worden. Temeer daar in de meeste bijdragen aan dit themadeel primair een bepaalde maatschappelijke praktijk centraal staat — een praktijk die dan geanalyseerd wordt in termen van vertrouwen (en wantrouwen), veeleer dan dat het concept vertrouwen zelf tot onderwerp van analyse wordt gemaakt. Dit themadeel mag dan beperkt zijn tot een viertal bijdragen, het thema zelf, vertrouwen, is daarmee niet uitgeput. In volgende nummers van *Krisis* zullen dan ook bijdragen verschijnen die daar, direct of meer indirect, mee verbonden zijn.

Literatuur

- Ankersmit, F. en H. te Velde (red.) (te verschijnen) *Trust: cement of democracy?* Peeters, Leuven.
- Baier, A. (1986) Trust and antitrust. *Ethics* 96, pp. 231-260.
- Baier, A. (1994) *Moral prejudices. Essays on ethics.* Cambridge MA., Harvard UP
- Barber, B. (1983) *The logic and the limits of trust.* New Brunswick, Rutgers UP.
- Bauman, Z. (1991) *Modernity and ambivalence.* Cambridge, Polity Press.
- Beck, U. (1992) *Risk society. Towards a new modernity.* Londen, Sage.
- Beck, U. (1993) *Die Erfindung des Politischen.* Frankfurt a.M., Suhrkamp.
- Beck, U., A. Giddens en S. Lasch (1994) *Reflexive modernization.* Cambridge, Polity Press.
- Fukuyama, F. (1996) *Trust. The social virtues and the creation of prosperity.* New York, Free Press.
- Giddens, A. (1991) *The consequences of modernity.* Cambridge, Polity Press.
- Habermas, J. (1985) *Die neue Unübersichtlichkeit.* Frankfurt a.M., Suhrkamp.
- Harbers, H. en S. Koenis (red.) (1999) *De bindkracht der dingen.* *K&M. Tijdschrift voor empirische filosofie* XXIII, 1.
- Hartmann, M. en C. Offe (2000) *Vertrauen. Die Grundlage des sozialen Zusammenhalts.* Frankfurt a.M., Campus Verlag.
- Knorr-Cetina, K. (1997) Sociality with objects. Social relations in postsocial knowledge societies. *Theory, Culture & Society* 14, 4, pp. 1-30.
- Latour, B. (1994) *Wij zijn nooit modern geweest.* Amsterdam, Van Gennep.
- Latour, B. (2000) When things strike back – a possible contribution of science studies. *British Journal of Sociology* 51, 1, pp. 105-123.
- Luhmann, N. (1968) *Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität.* Stuttgart, Enke.
- Misztal, B.A. (1998) *Trust in modern societies.* Oxford, Oxford UP.
- Nooteboom, B. (2002) *Vertrouwen. Vormen, grondslagen, gebruik en gebreken van vertrouwen.* Schoonhoven, Academic Service.
- Pels, D., K. Hetherington en F. Vandenberghe (red.) (2002) *Sociality/materiality. The status of the object in social science.* Special issue of *Theory, Culture & Society* 19, 5/6.
- Porter, R. (1995) *Trust in numbers. The pursuit of objectivity in science and public life.* Princeton, Princeton UP.
- Sztompka, P. (1999) *Trust. A sociological theory.* Cambridge, Cambridge UP.
- Shapin, S. (1994) *Social history of truth. Civility and science in seventeenth-century England.* Chicago, University of Chicago Press.
- Warren, M. (red.) (1999) *Democracy and trust.* Cambridge, Cambridge UP.
- Wittgenstein, L. (1970) *Über Gewißheit.* Frankfurt a.M., Suhrkamp.